نقد نظر
شماره سوم
مهر و آبان ۱۴۰۴
۲۲

نقد آرای سیدحسین نصر در باب تذهیب وخوش‌نویسی اسلامی

حجت‌اله امانی
دکتری تاریخ هنر اسلامی. دانشگاه تربیت مدرس، ایران

چکیده

از دیدگاه سنت‌گرایان، خوش‌نویسی شریف‌ترین و ممتازترین هنر اسلامی به‌شمار می‌آید و آن را به‌عنوان مبنای هنرهای تجسمی در عالم اسلام می‌دانند. آرای «سیدحسین نصر» که در نوشتاری با عنوان «پیام روحانی خوش‌نویسی در اسلام» منتشر شده توسط پژوهش‌گران به‌عنوان امری مسجل به کارگرفته شده است؛ درحالی‌که به نظر می‌رسد در برخی موارد با سیر تاریخ تحول و تطور تذهیب و خوش‌نویسی مغایرت دارد. فلذا نقد حاضر با رویکرد توصیفی- تحلیلی و روش مقایسه‌ای و با بهره‌گیری از شواهد تاریخی هم‌چون خطوط برجا مانده، کتیبه‌ها و نیز منابع مکتوب کتابخانه‌ای و مقایسه اطلاعات به‌دست آمده به دنبال یافتن پاسخ به این پرسش است که، آرای سیدحسین نصر در باب تذهیب خوش‌نویسی اسلامی در تطابق با سیرتاریخ تحول و تطور خط و خوش‌نویسی چگونه است؟

با تطبیق آرای سیدحسین نصر در باب تذهیب و خوش‌نویسی سنتی اسلامی و منابع مکتوب تاریخی و نمونه‌های موجود، آشکارشد، نظرات نصر در باب خوش‌نویسی و تذهیب در مواردی با آنچه در تاریخ این فن ذکر شده قابل تطبیق نیست. از این رو به نظر می‌رسد منشأ اندیشه‌های نصر بیش از آنکه مبتنی بر تاریخ باشد، بر فتوت‌نامه‌ها و رسالات خوش‌نویسی و تذهیب است که برخی از این مطالب با بیان کلی و رمزگونه (مفاهیم تجریدی)، بیش‌تر به‌منظور اعتبار بخشی جایگاه و اهمیت خوش‌نویسی در تمدن اسلامی به‌عنوان بستری در جهت ثبت کلام وحی تقریر و بسط داده شده است.

واژگان کلیدی: نقدآرای سنت‌گرایان، سیدحسین نصر، خوش‌نویسی اسلامی، هنر اسلامی، تذهیب.

DOI: 10.22034/JCR.1.1.4.1.3.4
Email : h_amani@modares.ac.ir
نشریه مکتب نقدنظر، ۱ (۳): ۲۷-۲۲ تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۰۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۲۳ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۸/۱۰

[Downloaded from jcr-sj.com on 2026-11-24]
[DOI: 10.22034/JCR.1.1.4.1.3.4]

آرای سیدحسین نصر در باب تذهیب خوش‌نویسی اسلامی در تطابق با سیر تاریخ تحول و تطور خط و خوش‌نویسی چگونه است؟

واگرایی آرای نصر و تاریخ خوش‌نویسی

در سال‌های اخیر، نقدهای قابل تأملی بر آراء و اندیشه‌های سنت‌گرایان و شاگردان آنها در حوزهٔ هنر و معماری اسلامی، صورت گرفته که در قالب کتاب و مقالات علمی منتشر شده و راه را برای نقد دقیق‌تر بر پژوهش‌گران گشوده است. نگاه کلی‌گرایانه و متافیزیکی آنان به هنرهای سنتی از جمله خوش‌نویسی و نادیده‌گرفتن سیر تحول تاریخی این هنرها، آرای آنان را در برخی موارد با تردید مواجه ساخته است. با استناد به تاریخ مکتوب و نمونه‌های موجود فنون تذهیب و خوش‌نویسی در نسخ قرآنی، کتیبه‌ها و مانند آن، آرای سیدحسین نصر در باب خوش‌نویسی و تذهیب در این نقد نگاشت مورد بررسی و تطبیق قرار گرفته است. ضروری است پیش از بررسی، این نکات مورد توجه واقع شود؛ نخست اینکه خط و خوش‌نویسی از منظر مفهوم متفاوت از یک‌دیگرند؛ بدین معنی که منظور از خط امری است در جهت انتقال دانش و خوش‌نویسی دارای وجوه زیباشناختی نیز هست. سپس این‌که، از منظر تاریخی از قرن هفتم به بعد با اولویت قراردادن وجوه زیباشناسانه و تأکید بر صورت خط در مقابل محتوا خوش‌نویسی کارکرد دیگری از انتقال درست دانش را عهده‌دار شده است. به بیان دیگر ترجیح زیبایی بر محتوا و نه به مفهوم نقض آن. همین مسئله در قرائت قرآن نیز مطرح بوده است. از این‌رو مفهوم خطاط و خوش‌نویس نیز تغییر کرده است. پس از قرن هفتم، خطاط دیگر منشی و کاتب صرف نیست بلکه به هنرمندی تبدیل شده که مشغول صورت‌های (خط) شده است و طبع آزمایی می‌کند (حسینی، ۲۰۲:۱۴۰۲). با این مقدمه، مقصود و مراد حسین نصر از خوش‌نویس و خطاط دقیقاً مشخص نیست کدام وجه و در کدام برهه از تاریخ است.

به نظر می‌رسد منشأ و سرچشمهٔ تفکر و آرای سیدحسین نصر در باب تذهیب و خوش‌نویسی، بیش‌تر فتوت‌نامه‌های این فنون باشند چرا که از منظر او در شهرهای اسلامی پیشه‌وران و صاحبان فن در بدو ورود، انجمن‌های صنفی یا فتوت را بوجود آوردند. آنان به‌دلیل پیوند نزدیک با عرفا و شخصیت امام علی (ع) به‌صورت مستقیم از سرچشمهٔ پیام الهام می‌گرفتند؛ به همین دلیل میان اسلام به ویژه عرفان اسلامی و سایر هنرها رابطهٔ نزدیک و باطنی وجود دارد و شمار بسیاری از اساتید خوش‌نویسی نیز به گونه‌ای با وجه باطنی اسلام معاشر بودند (نصر، ۷۴:۱۳۷۵).

فتوت‌نامه‌ها و رسائل خوش‌نویسی که از سده‌های میانه به این سو مختص پیشینه و قابلیت‌های هنری خوش‌نویسی به نگارش درآمده است، غالباً حاوی تعالیم نظری در باب کسب فضایل و زدون رذایل تا صفات ادوات و ابزارآلات خوش‌نویسی است (امانی،۱۴۰۱). در بخش ابتدایی این رسالات و فتوت‌نامه‌ها پس از حمدیه، به بیان سرچشمه‌های معنوی فن مذکور پرداخته و هر فنی را به یکی از پیامبران یا امامان معصوم نسبت داده‌اند. از آن‌جا که نگارش این رسالات،

[Downloaded from jcr-sj.com on 2026-11-24]
[DOI: 10.22034/JCR.1.1.4.1.3.4]

عموماً توسط کاتبان و نه تاریخ‌نگاران تقریر شده به‌طور کل مبتنی بر تاریخ و واقعیت‌های تاریخی نیستند. از این‌رو نمی‌توانند به‌عنوان مرجعی مستند و بدون اعتبارسنجی در مقاله‌های علمی مورد استفاده قرار گیرند. هم‌چنین نویسندگان این رسالات بعضاً اذعان داشته‌اند که دسترسی و آشنایی با جزئیات و ظرایف فنون و صناعات در رسالات ذکر نشده و تنها برای اهل فن مکتوم مانده است. فلذا استناد صرف بدین‌گونه منابع نمی‌تواند خالی از اشکال باشد.

با توجه به تاریخ گریزی سرچشمهٔ آرای نصر در باب خوش‌نویسی اسلامی برخی از آرای او در باب خوش‌نویسی و تذهیب را مورد بررسی و تطبیق قرار داده تا نسبت آنان نیز با سیر تاریخی سنجیده شوند.

سنت‌گرایان، از جمله نصر، خوش‌نویسی را شریف‌ترین هنر و اساس سایر هنرهای اسلامی می‌دانند و آن را هنر قدسی نامیده‌اند. به باور نویسنده، خط و خوش‌نویسی فی‌نفسه نمی‌تواند امری معنوی تلقی شود چه بسا خوش‌نویسان بی‌اخلاق که بدین امر مشغول بوده‌اند[1]. به‌واقع خوش‌نویسی به منزلهٔ لباسی است که بر تن کلمات پوشانیده می‌شود؛ انتخاب خطوط کوفی، محقق و ثلث جهت نگارش قرآن، درک ظرف و مظروف توسط خطاطان کلام وحی را به‌خوبی نشان می‌دهد؛ این در حالی است که با این خطوط، متون غیر قرآنی مانند سکه و اسناد هم نوشته شده و نمی‌توان انتظار داشت این نوع نوشتار هم از نوع خوش‌نویسی دینی یا قدسی باشند. همان‌گونه هر کسی که صرفاً لباس صوفیه بپوشد عارف و صوفی نیست (امانی، ۱۴۰۴:۸۰).

جایگاه «حروف» از منظر سنت‌گرایان به ویژه سیدحسین نصر، نیز از نگاه تاریخ‌گریزی او نشأت می‌گیرد و از این منظر با اندیشه‌های حروفیان در باب حروف قرابت دارد. از بیان نصر، نقطه نماد حضور خداوند و خالق «الف» است که در بخش‌هایی از نوشتار او در باب جایگاه و اهمیت آن در خوش‌نویسی چنین ذکر شده است «... در راز سر به مهر نقطه نخستین که زیر حرف «ب» اولین کلمه قرآن مجید آغاز می‌شود، ریشه‌های خوش‌نویسی اسلامی و معماری اسلامی و مبانی هنرهای شنیداری و تجسمی را می‌توان یافت» (نصر، ۱۳۷۴:۲۷). هم‌چنین «... نقطه خالق الف و الف خالق سایر حروف است. زیرا درحالی‌که نقطه نماد هویت الهی است الف نیز نشانگر مقام واحدیت است» (همان، ۳۲).

مشابه این گفتار در در مقاله چهارم رساله «قوانین‌الخطوط محمودبن محمد» آمده است که: «...و گفتم اصل خط نقطه است و اصل انسان نطفه و هم‌چنان که نطفهٔ مرکب است این نقطه نیز مرکب است...» (مایل هروی،۱۳۷۲:۲۹۹). درگفتار دوم «تحفه المحبین» نوشته یعقوب بن‌حسن سراج شیرازی نیز آمده است «... نقطه به الف مبدل گشت و الف مبدأ حروف دیگر شد: یک نقطه الف گشت و الف جمله حروف در هر حرفی الف به وصفی موصوف» (سراج شیرازی، ۱۳۷۶:۱۴۸). همان‌گون که آشکار است منشأ این اندیشه‌ها از نگاه متافیزیکی برخوردارند و در واقعیت نگارش و کتابت دربارهٔ گونه‌های متنوع خوش‌نویسی صدق نمی‌کند. از منظر تاریخی نمونه‌های اولیهٔ خطوطی که قرآن بدان کتابت شده نشان می‌دهد این خطوط فاقد

با توجه به اهمیت و جایگاه خوش‌نویسی وکاتبان در تمدن اسلامی زمینه نگارش فتوت‌نامه‌ها و رسالات خوش‌نویسی از سده‌های میانی قوت گرفت که در دوران معاصر دستمایه آرای برخی از سنت‌گرایان به‌ویژه سیدحسین نصر قرار گرفته است. از آنجا که نگارش فتوت‌نامه‌ها و رسالات توسط کاتبان و نه تاریخ‌نگاران و به‌صورت مبهم و کلی نوشته شده تاریخ گریز بوده و بیش‌تر به جنبه متافیزیکی فنون توجه کرده‌اند. از این‌رو است که در برخی موارد آرای نصر درباره تذهیب و خوش‌نویسی اسلامی ضمن قرابت با فتوت‌نامه‌ها براساس شواهد و نمونه‌های موجود با سیر تاریخی و تحول آن مطابقت ندارد. بنابراین به‌نظر می‌رسد توسعه و بسط این آراء بیش‌تر در جهت معنوی و اهمیت جایگاه خوش‌نویسی تقریر شده است.

۱. رجوع شود به یادداشت نویسنده با عنوان«درین خرقه بسی آلودگی هست؟» روزنامهٔ اعتماد. شماره ۵۵۸۸-۵/۷/۱۴۰۲

[Downloaded from jcr-sj.com on 2026-11-24]
[DOI: 10.22034/JCR.1.1.4.1.3.4]

نقطـه و اعجـام بوده‌انـد از ایـن‌رو نقطـه بـه عنـوان امـری مـادی و صـوری جـزء اساسـی خطـوط اولیـه محسـوب نمی‌شـده اسـت.

ابـزارِ کتابـت و خوش‌نویسـی از جملـه «قلـم نـی» نکتـهٔ دیگـری اسـت کـه در گفتـار سیدحسـین نصـر چنیـن نقـل شـده: «قلـم انسـانی معمـولا از «نـی» سـاخته شـده و لاجـرم نـه تنهـا خطـوط و اشـکال زیبـای خوش‌نویسـی سـنتی را تداعـی می‌کنـد بلکـه نـوای سـحرانگیز موسـیقی قدسـی عاشـقان پـروردگار را متذکـر می‌شـود... ایـن همـان نـی‌ای اسـت کـه رومـی در سـرآغاز مثنـوی هـم از آن یـاد کـرده اسـت...» (نصـر، ۲۸:۱۳۷۴). بـدون تردیـد ابزارکتابـت و خاصیـت آنهـا، نقـش تعییـن‌کننـده‌ای در تغییـر شـکل خطـوط از جملـه خـط کوفـی بـه نفـع زیبایـی و تزئیـن داشـته اسـت. تغییـرات سیاسـی و اجتماعـی در تمـدن اسـلامی و ضرورت‌هـای کاربـردی انتقـال پیـام الهـی، خوش‌نویسـی بسـترهای متفاوتـی را به‌خـود دیـده کـه مسـتلزم تغییـر ابـزار کتابـت و نـگارش بـوده اسـت از ایـن رو خوش‌نویسـی ازقلـم و پوسـت بنـا بـه ضروریـات تغییـر کـرده اسـت. به‌عنـوان نمونـه خوش‌نویسـی بـر سـفالینه‌های نیشـابور در سـده‌های سـوم و چهـارم هجـری بـا قلمویـی شـبیه هنرمنـدان شـرق دور صـورت گرفتـه اسـت کـه خـود نوعـی خـط کوفـی تزئینـی را به‌وجـود آورده کـه بیـش از آن‌کـه خـط باشـد بـه عنصری کامـلاً تزئینـی تبدیـل شـده اسـت.

حسـین نصـر هم‌چنیـن دربـارهٔ پیونـد خـط و تذهیـب و حضـور بـا تأخیـر آن در کنـار خطـوط قرآنـی بر ایـن بـاور اسـت کـه «خوش‌نویسـی قرآنـی در ضمـن بـا تذهیـب کـه در طـول زمـان، هـر چـه سـنت از مبـدأ الهـی بیش‌تـر فاصلـه گرفـت حضـورش بیـش از پیـش محسـوس شـد، رابطـه دارد... امـا خـود را در اوایـل نـزول تاریخـی وحـی الهـی در عالـم فرم‌هـای بصـری متجلـی نسـاخته بـود» (نصـر، ۳۱:۱۳۷۴). در میـان تـک نسـخه‌های موجـود خطـوط کوفـی سـدهٔ نخسـتین، نمونه‌هـای اولیـه تذهیـب به‌صـورت اشـکال هندسـی و حواشـی صفحـات خالـی بـه منظـور پرکـردن فضـا دیده می‌شـود امـا تذهیب بـه بیان متأخـر، بـه معنـی زراندودکـردن و اسـتفاده از نقـوش پیچیـده، بنـا بـه دلایلـی بـه تدریـج و با احتیـاط در کنـار خوش‌نویسـی قرآنـی به‌کارگرفتـه شـده اسـت. از مهم‌تریـن دلایـل آن، اجتنـاب و تـرس از بدعـت و تحریـف در قـرآن بـوده کـه توسـط برخـی از علمـا و متفکریـن اسـلامی به‌شـدت امتنـاع از آن توصیـه شـده اسـت. بـه نقـل از «ابی‌بن‌کعـب»: «هـرگاه قرآن‌هـا را زینـت دهیـد و مسـاجد را نقـش و نـگار کنیـد بـر شـما تباهـی بـاد» (حسـینی، ۹۰:۱۴۰۲). هم‌چنیـن از دیگـر علـت هـا آشـنایی بـا سـنت‌های ایرانیـان در زراندودکـردن کلام بـزرگان و سـنت‌های پیشـا اسـلامی در ایـران اسـت؛ همان‌طـور کـه از «ابن‌مقفـع» نقـل شـده اسـت کـه «خسـرو انوشـیروان» فرمـان مـی‌داده تـا پنـد و اندرزهـای بوزرجمهـر را بـا آب زر بنویسـند (محمـدی، ۱۳۷۴: ۳۲۷). افـزون بـر این‌هـا در نظـر سـنت‌گرایان هنـر مقـدس از آن جهـت کـه مبتنـی بـر سمبل‌هاسـت، سـاده و عمیـق اسـت؛ از ایـن‌رو فرضیـه طلاانـدازی و برتـری تذهیـب بـر کلام وحـی برگرفتـه از سـنت‌های ایرانیـان را قـوت می‌بخشـد.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

خوش‌نویسـی و کتابـت در اسـلام بعـد از قرائـت، پیونـد عمیقـی بـا قـرآن داشـته کـه ضـرورت آن پـس از رحلـت پیامبـر(ص) موجـب رونـق و گسـترش آن در سـرزمین‌های اسـلامی شـد. از نـگاه تاریخـی و سـیر تحـول و تطـور تذهیـب و خوش‌نویسـی قرآنـی در تمـدن اسـلامی، به‌تدریـج پـس از صحـت قرائـت، نقطـه و اعجام‌گـذاری جهـت خوانـش آسـان و درسـت کلام وحـی در میـان غیـر عـرب صـورت گرفتـه اسـت. بـا گسـترش سـرزمین‌ها و قلمـرو مسـلمانان زیبانـگاری قـرآن بـا سـنت‌های بومـی و پیشـا

[Downloaded from jcr-sj.com on 2026-11-24]
[DOI: 10.22034/JCR.1.1.4.1.3.4]

اسلامی موجب استیلای صورت‌های خوش‌نویسی در نگارش قرآن شد. با توجه به اهمیت و جایگاه خوش‌نویسی و کاتبان در تمدن اسلامی زمینه نگارش فتوت‌نامه‌ها و رسالات خوش‌نویسی از سده‌های میانی قوت گرفت که در دوران معاصر دست‌مایه آرای برخی از سنت‌گرایان به‌ویژه سیدحسین نصر قرار گرفته است. از آنجا که نگارش فتوت‌نامه‌ها و رسالات توسط کاتبان و نه تاریخ‌نگاران و به‌صورت مبهم و کلی نوشته شده تاریخ گریز بوده و بیش‌تر به جنبه متافیزیکی فنون توجه کرده‌اند. از این‌رو است که در برخی موارد آرای نصر دربارهٔ تذهیب و خوش‌نویسی اسلامی ضمن قرابت با فتوت‌نامه‌ها براساس شواهد و نمونه‌های موجود با سیر تاریخی و تحول آن مطابقت ندارد. بنابراین به‌نظر می‌رسد توسعه و بسط این آراء بیش‌تر در جهت معنوی و اهمیت جایگاه خوش‌نویسی تقریر شده است.

تصویر ۱. خطاطی با قلمو بر سفالینه‌های نیشابور سده‌های سوم و چهارم هجری

[Downloaded from jcr-sj.com on 2026-11-24]

[DOI: 10.22034/JCR.1.1.4.1.3.4]

منابع

ـ امانی، حجت. (۱۴۰۴). نقد آرای سنت‌گرایان در باب خوش‌نویسی اسلامی، *باغ نظر*، ۲۲ (۱۴۸).
ـ سراج شیرازی، یعقوب‌بن‌حسن. (۱۳۷۶). *تحفه‌المحبین (در آئین خوش‌نویسی و لطایف معنوی آن)*. ایرج افشار، کرامت رعناحسینی، محمدتقی دانش‌پژوه. تهران: مؤسسهٔ نشر میراث مکتوب.
ـ محمدی، محمد. (۱۳۷۴). *فرهنگ ایرانی پیش از اسلام و آثار آن در تمدن اسلامی و ادبیات عربی*. تهران: نشرتوس.
ـ نصر، سیدحسین. (۱۳۷۵). *هنر و معنویت اسلامی*. ترجمه: رحیم قاسمیان. ترجمه: دفتر مطالعات دینی هنر، تهران.
ـ امانی،حجت. (۱۴۰۱). بررسی تأثیر حروفیه بر رساله‌های خوش‌نویسان (با تأکید بر قوانین الخطوط محمود بن محمد)، *همایش دوسالانه خوش‌نویسی*.
ـ حسینی، عبدالرضا. (۱۴۰۲). مسوده: *درآمدی تاریخی به جامعه‌شناسی خط در ایران*. فرهنگستان هنر، پژوهشکده هنر.
ـ مایل هروی، نجیب. (۱۳۷۲).*کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی*. مشهد: آستان قدس رضوی.
ـ نصر، سیدحسین. (۱۳۷۴). پیام روحانی خوش‌نویسی در اسلام. مشرق. شهریور و مهر، شماره ۶.

[Downloaded from jcr-sj.com on 2026-11-24]

[DOI: 10.22034/JCR.1.1.4.1.3.4]

COPYRIGHTS
Copyright for this article is retained bye the authors with publication rights granted to Journal of Critical Reviews (JCR); The Iranian Journal of Critical Studies in Place. This is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (https://creativecommons.org/version4/)